

הישיבה הליטאית בהתהוותה

שאול שטמפפר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

שאל שטמפפר

הישיבה הליטאית בהתהוותה

מהדורה מורחבת ומתוקנת

שאול שטמפפר

הישיבה הליטאית בהתהוותה

מהדורה מורחבת ומתוקנת

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלברט באומגרטן,
פרופ' דבורה דימנט, צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' שמואל פיינר,
ד"ר אמנון רוזנקרנצקי
מרכות המערכת: מעין אבינרי־רבהון

ערך והביא לבית הדפוס
יחזקאל חובב

מסת"ב 965-227-195-0 ISBN

מספר קטלוגי 185-512 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ה

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה למהדורה החדשה
13	מבוא

חלק ראשון: ישיבת וולוז'ין

29 פרק ראשון: ראשיתה של ישיבת וולוז'ין

א. ר' חיים מוולוז'ין 29; ב. ייסודה של ישיבת וולוז'ין 34; ג. קביעת הישיבה בוולוז'ין 43; ד. הקמת הישיבה וארגון תמיכה כספית 44; ה. סדרי הלימוד והלומדים 50; ו. תחומי הלימוד 55; ז. מקומו של ראש הישיבה 57; ח. ישיבות על פי הדגם של וולוז'ין 59

61 פרק שני: ראשות הישיבה – הורשה, מאבקים ותמורות

א. ר' יצחק מוולוז'ין בראשות הישיבה 61; ב. שינוי והמשך בדפוסי הישיבה 66; ג. מקום הישיבה בחברה 72; ד. ר' אליעזר פריד – יורשו של ר' יצחק 74; ה. הנצי"ב ושאלת הסמכות בישיבה 82; ו. המאבק עם ר' יהושע השל לזין 84; ז. המאבק עם ר' יוסף דוב סולובייצ'יק 90; ח. החזרת הסדר לצוות ולישיבה 94

99 פרק שלישי: הישיבה כמקום לימוד

א. הישיבה כאכסניה של תורה 100; ב. השיעורים ומסגרת הלימודים 101; ג. צוות הישיבה ותפקידיו 106; ד. תפקידי הישיבה 108

113 פרק רביעי: הנהלת הישיבה

א. הפיקוח על התלמידים ועריכת בחינות 113; ב. השיעור ושיתוף התלמידים במהלכו 115; ג. חשיבותה של דרך לימוד חדשה 121; ד. היחסים בין ההנהלה לתלמידים: תמיכה כספית ומשמעת 125; ה. מעמד הישיבה בציבור היהודי 132

134 פרק חמישי: התלמידים בישיבת וולוז'ין

א. ההחלטה ללמוד בישיבה 134; ב. קבלה לישיבה 135; ג. קליטה בישיבה 139; ד. ההשתלבות בישיבה 141; ה. פעילות בקרב תלמידי הישיבה ותגובת ההנהלה 144; ו. התלמיד הבודד וההנהלה 150; ז. היחסים בין בני הישיבה לסביבה 156

158 פרק שישי: החיים בישיבת וולוז'ין

א. סדר היום בישיבה 158; ב. סדרי הלימוד 159; ג. מחזור השנה 162;

ד. השבתות והחגים 164; ה. פעילות מחוץ לסדר הלימוד 170; ו. השכלה
בישיבה 171; ז. יחס ההנהלה לעיסוק בהשכלה 176; ח. בילויים 181

183 פרק שביעי: שנותיה האחרונות של ישיבת וולוז'ין
א. אגודות צדקה ועזר 183; ב. ארגונים ציוניים 185; ג. אגודות אחרות 193;
ד. עיתוני תלמידים 194; ה. עיסוק בפוליטיקה בישיבה 197; ו. מצבה הכספית
של הישיבה בשנותיה האחרונות 197

208 פרק שמיני: סגירת ישיבת וולוז'ין
א. היחסים בין הישיבה לשלטונות 209; ב. לימודי חול בישיבה 216; ג. הרקע
לוויכוח על בחירת יורש לנצי"ב 226; ד. המאבק על הירושה 232; ה. הגורמים
לסגירת הישיבה 244

251 נספח לפרק השמיני: תעודות של השלטונות על ישיבת וולוז'ין

חלק שני: סלובודקה, טלז ומוסד ה"כולל"

269 פרק תשיעי: ישיבת סלובודקה
א. תנועת המוסר 270; ב. ר' ישראל סלנטר 274; ג. ישיבת סלובודקה 277;
ד. תלמידי הישיבה 284; ה. לימוד הגמרא ב"ישיבת המוסר" 289; ו. קשיים
מבית והתרחבות כלפי חוץ 292; ז. מחלוקות ומאבקים בישיבה 295

303 פרק עשירי: ישיבת טלז
א. ייסוד הישיבה 304; ב. ר' אליעזר גורדון 307; ג. מטרות הישיבה 312;
ד. סדרי הלימוד בישיבה 323; ה. קבלת תלמידים 327; ו. סדרי הקיום של
תלמידי הישיבה 329; ז. מאבקים בישיבה 332; ח. הגורמים לאי הסדר בישיבה
345; ט. יחסו של ר' אליעזר גורדון להשכלה ולציונות 350; י. התמודדותו
של הרב גורדון עם המשבר בחברה 354

360 פרק אחד-עשר: כולל הפרושים בקובנה ומוסד ה"כולל"
א. הקמת הכולל וראשית דרכו 360; ב. דרך פעולתו של הכולל 368;
ג. התנגדות ומאבקים 376; ד. כולל ברודסקי 381

383 סיכום
395 רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
410 מפתח

לזכר
אריה טוויג

הוי... גבור כארי
לעשות רצון אביך שבשמים
(פסחים קיב ע"א)

הקדמה למהדורה החדשה

"הישיבה הליטאית בהתהוותה" בא לבחון את דרכי התגבשותן של שלוש ישיבות בליטא במאה ה'ט': וולוז'ין, סלובודקה וטלז. ישיבת וולוז'ין קדמה לרעותיה ופעלה כמעט לכל אורך המאה, וחלקו הראשון של הספר יוחזר לה. חלקו השני דן בישיבות סלובודקה וטלז ובמוסד ה"כולל".

דרכי הקמתן, פעילותן והנהגתן של שלוש הישיבות הנדונות משקפות במידה רבה את כלל הישיבות בליטא, במאה ה'ט' ואף במאה הכ'. דומה שלא ניתן לרדת לשורשי מוסד ה"ישיבה" בעת החדשה ללא בדיקה מעמיקה של הישיבות הליטאיות, שהציבו דגם חדש של ישיבה והשפיעו על כלל הישיבות באשר הן.

ספר זה יסודו בחיבור לשם קבלת תואר דוקטור, שהוגש לסנט האוניברסיטה העברית בשנת תשמ"א. מאז ועד להופעתו במהדורה הראשונה, בשנת תשנ"ה, חלו בו שינויים רבים, הן במגוון המקורות הן בעריכה ובדרך הכתיבה. בשנים הללו נתפרסם חומר חדש רב, ואף ניתן היה להגיע למקורות ארכיוניים ממזרח אירופה.

לאחר כעשר שנים אני שמח להוציא לאור מהדורה מורחבת ומתוקנת של הספר. במהדורה זו תיקנתי טעויות רבות, הן שמצאתי בעצמי הן שמצאו אחרים, והבאתי מקורות חשובים ביותר שלא עמדו לרשותי קודם לכן. המקורות החשובים ביותר שנתגלו לי הם תעודות לא ידועות מארכיון במזרח אירופה, המבהירות את הרקע ואת המניעים של הממשל הרוסי לסגירתה של ישיבת וולוז'ין. התעודות הללו שופכות אור על פרשה זו ומאפשרות לנו לשרטט תמונה מדויקת ומהימנה של האירועים. ניתן להסיק מהן שהמניע לסגירה לא היה קידום ההשכלה או רצון להעביר יהודים על דתם, אלא אי הסדר בישיבה, עקב הניסיונות להעביר את הנהלת הישיבה לידי בנו של הנצי"ב. כיוון שהתעודות הללו היו סודיות ולא נועדו לפרסום, אין ספק שהן משקפות את המניעים האמיתיים של השלטון. התעודות הללו מלמדות שהשלטונות ידעו על הנעשה בישיבה מכאן, ושלא היה לממשלה רצון לפגוע בחינוך היהודי המסורתי מכאן. כל התעודות שבקובץ מופיעות בתרגום עברי בנספח לפרק ת, למעט מכתב חוזר שהופץ לתחנות המשטרה במחוז מינסק לאחר סגירת הישיבה ובו בקשה לדווח על כל ניסיון לייסד את ישיבת וולוז'ין מחדש. את התעודות תרגם ווולדיה לויץ, והמרכז לחקר יהדות פולין ותרבותה באוניברסיטה העברית מימן את התרגום.

במהדורה זו נוסף גם חומר חשוב על ישיבת טלז. הכרוז הארוך והמפורט של

הישיבה שהתפרסם לא מזמן מאשש את ההסברים על ארגון וסדר שהובאו בפרק על ישיבת טלז. הכרוז הרשמי הזה מחזק את הניתוח המקורי ומשלים אותו. כמו כן נוספו במהדורת השנייה מקורות שונים ומחקרים חדשים, ועל פיהם חידדתי מסקנות, הרחבתי דיננים והשלמתי פרטים לא ידועים. לאור פניות של מספר קוראים אני מדגיש שוב שמחקר זה הוא על תולדות הישיבות ולא על דרכי הלימוד. בדיקה של שיטות הלימוד והתפתחותן מחייבת מחקר רחב בפני עצמו שיהיה בעל אופי אחר לגמרי.

*

אל חקר ישיבות ליטא הגעתי בעקבות הערת־אגב של מורי פרופ' חיים סולובייצ'יק, והוא אף כיוון אותי בראשית דרכי. זכיתי ללמוד אצל פרופ' שמואל אטינגר ז"ל ואצל פרופ' חיים הלל בן־ששון ז"ל, מורים גדולים וחוקרים מעולים. תודה מיוחדת חב אני לפרופ' יעקב כ"ץ ז"ל, שבחתירתו לאמת וביושרו האינטלקטואלי הדריך אותי במחקרי ותבע ממני לדייק ולהקפיד על כל תג ותג. סבלנותו והערותיו השפיעו עלי רבות. במבוא למהדורה הראשונה של ספרי הודיתי לו, ועכשיו לדאבוני עלי להזכירו בברכת הנפטרים. יהי זכרו ברוך. כמו כן זכיתי למסור את העותק הראשון של הספר להוריה של רעייתי. "סימ" ורות דרייפוס, שכבר אינם עמנו כיום. חותני היה "בעל בית" מסורתי – נאמן לקהילתו, רודף שלום ופותר בעיות בקהילתו על ידי מניעתן מראש. בדברי המבוא לעבודת הדוקטור כתבתי: "תודתי להורי – כל מה שהשגתי בזכותם השגתי... תודתי לאשתי שתמכה בי בדרכה ולבני משפחתה שתמכו בי בדרכם". דברים אלה, שהיו יפים בשעתם, יפים עתה שבעתיים. מאבי מורי, הרב יהושע שטמפפר, ומאמי מורתי, גולדי שטמפפר, למדתי מה הם פתיחות ומחויבות, גמילות חסדים ואהבה לזולת. לרעייתי סילוויאן חב אני חוב גדול על תמיכה ועידוד לאורך שנים ארוכות. אל רשימת התומכים בי, שקיבלו באורך רוח ובהבנה את התמסרותי למחקר, מוסיף אני עתה את ילדי: עדינה, תמר, שרה, אלי' דוד ושלמה תנחום. ללא עידודם ואורך רוחם ספק אם הייתי זוכה לכתוב שורות אלה.

מתהילת דרכי בחקר ישיבות ליטא ועד היום סייעו בידי רבים, בעצה ובמידע. בהכנת החיבור בשלב הראשון סייעו לי אסתר בן דוד ופרופ' מנחם בלונדהיים. פרופ' מנחם בן־ששון העניק לי סיוע טכני בשלב מכריע של הכתיבה. משה צינוביץ ז"ל סייע בידי, וצר לי שלא זכה לראות בפרי עמלו. תודתי לעמיתי באוניברסיטה העברית בירושלים שעמדו לימיני בעצה ובעידוד. כמו כן שמח אני להודות לפרופ' דוד אסף, לפרופ' מרדכי ברויאר, לפרופ' אריה גרטנר, לד"ר אינה גרסימובה, לרב מ"צ נריה ז"ל, לד"ר משה סמט, לפרופ' שמואל פיינר, לפרופ' מנחם פרידמן, לד"ר סמיון קרייז, לד"ר יואל רבא,

לאברהם רון ולרבים אחרים, שקצרה היריעה מלמנותם. לעזרה מיוחדת זכיתי מן הספרנים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

במהדורה הראשונה פנית לקוראים בבקשה להעיר על מקומות הטעוים תיקון ולהאיר את עיני לגבי מקורות נוספים המלמדים על תולדות הישיבות בליטא. לשמחתי קיבלתי הערות ותיקונים ממספר קוראים. אני מודה לכל מי שהסב את תשומת לבי לטעות או לחומר חדש, ולעתים ציינתי דברים בשם אומרם. גם במהדורה זו אני שב ופונה לקוראים שיביאו בפני כל הערה ותיקון (לכתובת: שאול שטמפפר, החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים). פרופ' דוד אסף פרסם ביקורת על הספר (ציון, סד [תשנ"ה], עמ' 480-486), וגב' אסתר גולדנברג שלחה לי הערות לשוניות מאלפות. הרבה למדתי מספריו של ר' משה זעירא, שלא היו לפני בזמן כתיבת המהדורה הראשונה של הספר.

לקראת סיום הכנת המהדורה החדשה של הספר הופיעו שני חיבורים חשובים. ספרו של הרב נתן קמנצקי, *The Making of a Godol* מביא חומר חדש וחשוב, וניתן ללמוד ממנו גם על כך שגדולי ליטא לא חששו מן האמת כפי שהיא ולא ראו צורך לכסות עליה. ספרו של פרופ' מרדכי ברויאר, אוהלי תורה, פורש יריעה רחבה על מוסד הישיבה ומאיר גם היבטים חשובים בתולדות ישיבות ליטא במאה ה"ט. לא יכולתי להשתמש בחיבורים אלה בכל עניין ועניין כדי לא לעכב את הופעת המהדורה הנוכחית, וציינתי רק את הנושאים הנחוצים ביותר.

ברצוני להודות גם לר' שאול בר אילן, לר' ברוך אוברלנדר, למאיר חובב, לוילודיה לוין, לד"ר קימי קפלן, לעודד שכטר, לפרופ' שמואל שילה ולפרופ' מלך (מרק) שפירו על הערותיהם. אני אסיר תודה לד"ר יואל רבא, ד"ר גנריך אגרנובסקי, ד"ר אינה גריסמובה ומיכאל שניידר על חומר חשוב שמסרו לי. בנימין לוקין פענע עברוי חומר חשוב בכתב יד ברוסית ופליקס קנדל עזר לי אף הוא. אני מתנצל מראש אם שכחתי אחד מן המסייעים לי בהכנת מהדורה זו. פעמים שציינתי בגוף הספר את ההערות בשם אומרן ופעמים שהסתפקתי בהבאת הדברים בעילום שם. תודתי לכולם על עזרתם.

במחקר זה השתמשתי בחומר ארכיוני רוסי שנמסר לי בצילומים ללא ציון המקור. הפקדתי העתקים של כל החומר הזה בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל והוא עומד לעיון לכל דורש.

תודה עמוקה למרכז זלמן שזר בירושלים, למנהלו מר צבי יקותיאל, ולצוות עובדיו, על הטיפול המסור בספר. חב אני תודה מיוחדת למר יחזקאל חובב, העורך והמביא לבית הדפוס, שבקפדנותו תבע ממני דיוק ובהירות וטרח הרבה להוציא מתחת ידיו דבר מתוקן ככל האפשר. אני מודה לקרן הזיכרון לתרבות יהודית על הסיוע בזמן כתיבת הדוקטורט וכן לקרן בולג-הרצהיימר (Stiftung Irene Bollag-Herzheimer) על הסיוע בהוצאת המהדורה הראשונה. קרן יפה סייעה במימון העריכה של המהדורה החדשה.

הקדמה

ספר זה מוקדש לזכרו של אריה טוויג, שנהרג בתעלת סואץ במלחמת יום הכיפורים. היכרותי עמו, אף שהייתה קצרה, משפיעה עלי עד היום. יושרו האינטלקטואלי, דרכו כיהודי מאמין, חריפותו, צניעותו ודאגתו לזולת הם בעיני לסמל. יהי זכרו ברוך.

אלול תשס"ד

שאול שטמפר

תהליך התהוותה של הישיבה הליטאית במאה הי"ט ממוג בתוכו שני תחומים מרכזיים בתולדות עם ישראל בעת החדשה: תגובות שמרניות למודרניזציה ודרכי התפתחותם של מוסדות חינוכיים. לתחומים הללו יש זיקה גם לשאלות היסטוריות כלליות יותר. כדי לעמוד על תהליך התהוותן של הישיבות בליטא יש לבדוק תחילה כמה דוגמאות קונקרטיות. עם זאת, אין צורך לעמוד על תולדותיה של כל ישיבה וישיבה כדי לברר את התהליך כולו, רקעו, מהלכו ותוצאותיו. בחיבור זה נתרכו בשלוש ישיבות מרכזיות: וולוז'ין, סלובודקה וטלו. בישיבות אלה נקבעה לדעתנו המסגרת של הישיבה הליטאית, ומהפרט נוכל ללמוד על הכלל.

חיבורים ומאמרים רבים נכתבו על ישיבות ליטא, מהם גם מחקרים מעמיקים וחשובים. ואולם, רוב הספרות הזאת נכתבה כדי להנציח את זכרן של הישיבות ולהציגן כדוגמה לחיקוי, כדי למסור פרטים על תלמידי חכמים ידועים, או כדי לדון בהיבטים מסוימים של תולדות הישיבות. עד כה טרם נעשה ניסיון לכתוב את תולדותיהן של הישיבות הללו בצורה שיטתית ולהציג תמונה כוללת שלהן, תוך הקפדה על ציון מקורות, ביקורת המקורות, מתן תשומת לב לתופעות מבוניות, והעמדת הישיבות במקומן בתהליכים התרבותיים והחברתיים שעברו על יהודי ליטא במאה הי"ט.¹

במונח "ישיבה" אנו מתכוונים לישיבה גבוהה, דהיינו לישיבה לתלמידים מתקדמים, שיכלו ללמוד גמרא ופרשנים ללא עזרת מורה. מוסד זה, שמשך אליו תלמידים מאזור רחב, עמד בניגוד למוסד המקומי הקטן, אשר נועד לתלמידים צעירים שטרם הגיעו לעצמאות בלימוד הגמרא.

גבולות "ליטא היהודית" לפני מלחמת העולם הראשונה לא היו זהים עם גבולותיה של מדינת ליטא העצמאית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ואף לא עם אלה של ליטא כיום. במונח זה כינו יהודי מזרח אירופה באופן כללי את האזור שבו השתרעה דוכסות ליטא בשעת איחודה של ליטא עם פולניה בשנת 1569. אזור זה כלל שטחים שלאחר מכן נכללו במדינות הבלטיות הסמוכות, רוסיה הלבנה ופולין.²

1 על תולדות הישיבות יש חומר רב. ראה לאחרונה: בריאר, אוהלי תורה, המציע סקירה מקיפה על מוסד הישיבה במשך הדורות וכולל ביבליוגרפיה נרחבת. ראה גם: ישיבות ליטא: פרקי זכרונות, בעריכת ע' אטקס וש' טיקוצ'נסקי, ירושלים תשס"ד, ובו זיכרונות על ישיבות ליטא – וולוז'ין, טלו ואחרות.

2 מחקרים הרבה נכתבו על יהודי ליטא, אך טרם נכתב חיבור מסכם על היהודים בארץ זו.

עם פתיחת הארכיונים במזרח אירופה, אחרי הסרת "מסך הברזל", נתגלו מסמכים השופכים אור חדש על ישיבות ליטא במאה הי"ט. מהדורה חדשה זו עושה שימוש בחומר שהיה מסווג כסודי, המאיר את הסיבות לסגירתה של ישיבת וולוז'ין, ובתעודה שלא הייתה ידועה עד כה, המאפשרת הצצה לעולם הרעיוני של ישיבת טלז. במהדורה זו גם הוכנסו מאות תיקונים ותוספות, המרחיבים את יריעת הדיון.

הישיבה הליטאית בהתהוותה דן בשלוש ישיבות בליטא במאה הי"ט: וולוז'ין, סלובודקה וטלז. הישיבה הראשונה שהוקמה בליטא הייתה ישיבת וולוז'ין ולה יוחד חלקו הראשון של החיבור. חלקו השני דן בישיבות סלובודקה וטלז ובמסגרת של ה"כולל". ישיבות אלה היו אב-טיפוס לכלל הישיבות בעת החדשה והשפיעו על עיצובו של מוסד הישיבה עד ימינו אלה.

הישיבה הליטאית בהתהוותה בוחן את דרכי הקמתן של הישיבות, את סדריהן הארגוניים, את הנהגתן ואת מכלול החיים והפעילות בהן. הדיון בשלוש ישיבות מאפשר להשוות ביניהן ולעמוד על המגמה המיוחדת כל אחת מהן.

שאל שטמפפר מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא עוסק בחקר יהדות מזרח אירופה ופעיל בקרב יהודי חבר העמים בשנים האחרונות.

על העטיפה: רחוב בוולוז'ין, באדיבות האוניברסיטה היהודית בפטרסבורג

0 01850000512 8
דאנאקוד 185-512

מחיר מומלץ: 93.60

עיצוב העטיפה:
סטודיו מירה קידר

